

«...Я мав щастя перебувати в аспірантурі у Кримського в Києві...»: Омелян Прицак – учень Агатангела Кримського

Таїса Сидорчук

В українському сходознавстві ХХ століття найвидатнішу роль відіграли Агатангел Кримський (1871–1942) та Омелян Прицак (1919–2006). Вони належали до різних поколінь, народилися в різних державах, навчалися і формувалися як особисто-

сті і науковці в різних державно-політичних, культурних і наукових середовищах, їхня професійна реалізація відбувалася у відмінних цивілізаційних умовах. При цьому їх об'єднувало сходознавство і не лише як спільна сфера наукової діяльності протягом всього їхнього життя. Сходознавство сприяло їхньому знайомству, безпосередньому спілкуванню та передачі ідей, цінностей і творчих планів у статусах вчителя й учня.

Перша зустріч А. Кримського і О. Прицака відбулася у Львові у січні 1940 р.¹ Після приєднання у вересні 1939 р. Західної України радянська влада в пропагандистських цілях неодноразово організовувала поїздки делегацій діячів культури і науки з Києва до Львова та інших західноукраїнських міст. Під час таких агітаційних поїздок вчені, літератори, митці з радянської України виступали на спеціально організованих зібраннях перед широкою аудиторією, розповідаючи про свої особисті досягнення і про успіхи радянської системи. Декілька разів у складі цих делегацій від Академії наук УРСР поряд з Віктором Петровим (1894–1969), Петром Курінним (1894–1972), Олександром Білецьким (1984–1961) перебував і А. Кримський. На думку Наталії Полонської-Василенко (1884–1973), включення А. Кримського до таких агітаційних делегацій було пов'язано з популярністю вченого серед західноукраїнської інтелігенції², оскільки ще з часу свого першого візиту до Львова у 1891 році він мав тісні контакти з західноукраїнськими літераторами, видавцями, громадсько-політичними діячами та неодноразово друкував свої твори у галицьких виданнях. Тому, не дивлячись на те, що з 1929 р. влада усунула А. Кримського від роботи в Академії Наук, позбавивши його можливості повноцінно займатися науковою і науково-організаційною діяльністю, друкувати праці, навчати молодь, а також арештувавши і засудивши до таборового ув'язнення його учня, помічника і прийомного сина Миколу Левченка (1903–1934), українське республіканське керівництво згадало про вченого, активно використовуючи його ім'я і авторитет. За словами Н. По-

¹ Прицак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження *Східний світ*. К., 1993. № 1. С. 24.

² Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. К.: Наукова думка, 1993. С. 60.

лонської-Василенко, приїзди А. Кримського до Львова були «тріумфами видатного вченого, а разом з тим – тріумфами советської науки, і це дуже добре розуміли керівні кола»¹. Популярність А. Кримського серед галичан відзначав і О. Прицак, очевидець і учасник зібрань у Львівському університеті, де виступав вчений: «...цілий культурний Львів (без огляду на національність) зійшовся у найбільшому залі Львівського університету Collegium Maximum, щоб почути українського академіка, що обіцяв подати розв'язку питання: «Хто такі хозари і яка їх мова». Близько півтори години промовляв Агатангел Юхимович, і в залі не порухалася і муха, усі уважно вслухалися у переконливі аргументи маститого вченого»².

У той час, тобто у січні 1940 року, О. Прицак продовжував навчатися у Львівському університеті на філологічному факультеті. До університету О. Прицак вступив у 1936 році після закінчення Першої державної класичної гімназії імені Вінцента Поля з польською мовою викладання у Тернополі. Протягом 1936–1939 навчальних років О. Прицак навчався на гуманітарному факультеті Львівського університету імені Яна Казимира, зокрема у визначних польських професорів Адама Шельонговського (Adam Szelaḡowski; 1873–1961), Францішека Буяка (Franciszek Bujak; 1875–1953), Теофіла Еміля Модельського (Teofil Emil Modelski; 1881–1967), Леона Тадеуша Козловського (Leon Tadeusz Kozłowski; 1892–1944), Людвика Коланковського (Ludwik Kolankowski; 1882–1956), Владислава Котвича (Władysław Kotwicz; 1872–1944), Тадеуша Левицького (Tadeusz Lewicki; 1906–1992) та ін. Основними своїми предметами в цей період О. Прицак називає світову історію і сходознавство включно з арабською, перською, турецькою, монгольською мовами і літературами.³ Крім того, обов'язковими предметами для всіх студентів університету були філософія і логіка, які О. Прицак вивчав у відомих вчених – Романа Вітольда Ингардена (Roman Witold Ingarden; 1893–1970) та Казімежа Айдукевича (Kazimierz Ajdukiewicz; 1890–1963). Отже, протягом трьох навчальних років О. Прицак формувався як історик і філолог-сходознавець, студіюючи у знаних науковців в одному з найкращих вишів Європи, яким був в той час Львівський університет.

Паралельно з університетським навчанням О. Прицак вже з першого курсу був активно задіяний у роботі Історично-джерелознавчої комісії, яка функціонувала при Науковому товаристві Шевченка у Львові (далі: НТШ). Оскільки в цей період у Львівському університеті не існувало жодної української кафедри (за винятком кафедри української філології), українські студенти, які прагнули вивчати й українознавчі предмети, могли задовільнити це бажання лише в рамках діяльності НТШ. На той час тут працювали українські вчені, зокрема учень Михайла Грушевського – Іван Крип'якевич (1886–1967), Василь Сімович (1880–1944), Ярослав Пастернак (1892–1969), Мирон

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. С. 60.

² Прицак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження... С. 25–26.

³ Прицак Омелян. Мій шлях історика Прицак О. *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. К.; Кембрідж, 1991. С. 65.

Кордуба (1876–1947), Василь Герасимчук (1880–1944), Микола Андрусяк (1902–1985) та ін. О. Прицак не лише брав участь у семінарах та користувався багатими фондами бібліотеки НТШ, а також був залучений насамперед І. Крип'якевичем до дослідницької роботи, зокрема вивчаючи мазепинську добу. Результатом цих досліджень стали перші публікації О. Прицака, підготовлені під керівництвом І. Крип'якевича та надруковані у Львові і Варшаві.¹ Одночасно О. Прицак підготував «Мазепинську бібліографію», яка мала вийти у третьому томі Праць Українського наукового інституту у Варшаві. Однак через початок Другої світової війни том не вийшов. За рекомендацією свого старшого товариша, історика Теофіла Кордуби (1907–1943) О. Прицак, будучи студентом, здійснив ґрунтовне дослідження у львівських архівах і бібліотеках генеалогії роду Скоропадських, що була надрукована у спеціально виданому членами і прихильниками гетьманського руху в Галичині збірнику «За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави»². Упродовж 1936–1939 років О. Прицак надрукував 17 статей з історії України. Серед них варто вказати на три статті, що були пов'язані зі східною тематикою³.

Ім'я А. Кримського було добре відоме О. Прицакові ще з гімназійних років. Будучи студентом і спеціалізуючись зі сходознавства, О. Прицак більш ґрунтовно знайомиться з працями А. Кримського: «Мені дуже імпонували і стали у великій потребі його (А. Кримського. — Т. С.) знамениті бібліографічні екскурси у його творах з історії Арабії, Османів, Персів, Хозарів та Кримських татар. Зокрема було для мене відкриттям широке притягнення до вивчення середньовічної історії Близького Сходу західноєвропейських та слов'янських джерел, яке типічне для творчості Кримського. Великий вплив на мене мали дві праці Кримського: «Мусульманство і його будучність» (Львів, 1904) та «Тюрки, їх мова і література» (Київ, 1930)»⁴. Тому зрозуміло, що лекцію А. Кримського у Львівському університеті О. Прицак не міг пропустити та ймовірно за рекомендацією І. Крип'якевича і завдяки своїй наполегливості він домовився про зустріч з вченим.

Зі спогадів О. Прицака відомо, що ця зустріч відбулася наступного дня у середмісті Львова в готелі «Народна гостиниця»⁵, де мешкав А. Крим-

¹ Див.: Прицак О. Роман Мазепи з Фальбовською *Українські Вісті*. Львів, 6 грудня 1937 р. № 269; Епілог одного дотепу або авантюра Пасека з Мазепою *Українські Вісті*. Львів, 13 грудня 1937 р. № 275; Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська *Мазепа*. Збірник. Т. 2 (Праці Українського наукового інституту у Варшаві. Т. 46). Варшава, 1938. С. 102–117.

² Прицак Омелян. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) *За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави* / Ред. колегія: Микола Пасічник, мгр. Михайло Карпишин, Теофіл Коструба. Львів, 1938. С. 64–90.

³ Прицак Омелян. Українсько-арабські взаємини у Середні віки *Літературно-науковий додаток до г. «Новий час»*. Львів, 1938, липень; Похід Марвана Ібн-Мухаммеда в Україну 735 р. Сторінка з українсько-арабських взаємин *Нова Зоря*. Львів, 1939. № 26 (1126). С. 6–7; Майбутність України на Сході *Українське юнацтво*. Виховний журнал української молоді. Львів, 1939. Ч. 1. С. 15–16; Ч. 2. С. 37–39; Ч. 3. С. 166–167.

⁴ Прицак Омелян. Мій шлях історика... С. 71–72.

⁵ Будинок зберігся до наших днів і знаходиться на розі сучасних вулиць Костюшка, І і Дорошенка, 20. Сьогодні в ньому розміщена Західна регіональна митниця.

ський, який запропонував О. Прицакові здійснити прогулянку по місту. Для О. Прицака було високою честю безпосередньо спілкуватися з науковцем зі світовим ім'ям та легендарною особистістю, який співпрацював, товаришував та підтримував тісні стосунки з Михайлом Драгомановим, Іваном Франком, Лесею Українкою та іншими видатними українськими діячами. Для А. Кримського було важливо зрозуміти рівень знань і підготовки О. Прицака зі сходознавчих дисциплін, зокрема, східних мов, оскільки влада дозволила вченому повернутися до активної роботи в Академії наук і в тому числі займатися з аспірантами¹. За словами О. Прицака, для нього це була дуже «своєрідна пригода»: «...з одної сторони, Агатангел Юхимович пригадував собі усі свої кроки та зустрічі у Львові 1891 р., а з другої – цитував з пам'яті арабські, перські та турецькі поезії і заставляв мене їх ідентифікувати та перекладати на українську мову»². О. Прицак витримав цей неформальний іспит з честю, продемонструвавши і своє володіння мовами, і загальну ерудицію. Адже, коли незадовго перед зустріччю з А. Кримським О. Прицак здавав магістерські іспити з граматики арабської мови, османської мови, географії, етнографії й історії Туреччини та арабських країн, історії турецької і арабської літератури, його знання були оцінені університетськими професорами найвищою оцінкою³. Наприкінці зустрічі О. Прицак отримав пропозицію А. Кримського навчатися у нього в аспірантурі у Києві. Очевидно, що формально це могло статися лише після завершення навчання у Львівському університеті та отримання відповідних документів О. Прицаком наприкінці 1939–1940 навчального року.

Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР нова влада заводи свої порядки у всіх сферах життя. Наукові і навчальні установи ліквідувалися, реорганізовувалися, а їхнє майно, приміщення, бібліотечні, архівні й музейні колекції підпадали під реквізицію. Попри те, що керівництво НТШ звернулося до Академії Наук з пропозицією про співпрацю і передачу усіх будинків з колекціями, ця багатолітня українська наукова інституція була ліквідована, а все майно було передано у розпорядження Народного комісаріату освіти та Академії Наук УРСР. Всі наукові відділи НТШ об'єднали з відповідними інститутами Академії Наук під загальною назвою «Львівський філіал Академії Наук УРСР»⁴. Відповідно на базі Історичної секції НТШ 1 лютого 1940 р. було засноване Львівське відділення Інституту історії, директором якого призначили І. Крип'якевича. Попри те, що О. Прицак ще не завершив своєї університетські студії, він був зарахований молодшим науковим співробітником та секретарем цього відділу⁵.

¹ Прицак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження... С. 24.

² Там само. С. 25.

³ Свідченням цього є збережені атестати і свідоцтва про навчання О. Прицака. Див.: Національний університет «Києво-Могилянська академія» (далі: НаУКМА). Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1040. Арк. 21–25.

⁴ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії... С. 57.

⁵ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах. Книга 1. 1935–1947. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 169.

Можна припустити, що за домовленістю І. Крип'якевича як директора Львівського відділення та А. Кримського О. Пріцак працював над темою, яка, з одного боку, відповідає назві і завданням Інституту історії України, а з другого, – була пов'язана зі східною тематикою. У збереженому в архіві І. Крип'якевича протоколі засідання Вченої ради Інституту історії від 14 травня 1940 р. тема планового дослідження О. Пріцака була сформульована як: «Арабські і візантійські джерела про слов'ян», а після вимоги Вченої ради конкретизувати тему, вона набула більшого уточнення з розглядом саме арабських джерел – «Східні джерела до історії України. Частина 1. Географія Абу аль-Фіда-і про Україну та сумешні землі»¹. У щомісячних звітах О. Пріцака про роботу на посаді молодшого наукового співробітника більшість вказаної опрацьованої ним літератури з планової теми стосується також сходознавчих праць відомих вчених-сходознавців та східних джерел².

Кожного приїзду до Львова упродовж наступних місяців А. Кримський та О. Пріцак зустрічалися і спілкувалися, що, за словами останнього, мало велике значення для обидвох: «...це було велике пережиття для обох сторін. У розмовах зі мною він підкреслив вагу отих львівських побутів».³ Для А. Кримського на схилі літ, після його десятирічного усунення від процесу формування нових поколінь науковців і насамперед сходознавців, О. Пріцак з його класичною гімназійною та університетською підготовкою, навчанням у відомих польських сходознавців, знанням низки європейських і східних мов, працелюбністю і наполегливістю став неочікуваною знахідкою. Ще до завершення навчання О. Пріцака в університеті й вступу до аспірантури А. Кримський публічно називав його своїм аспірантом. Так, в інтерв'ю газеті «Советская Украина» від 12 липня 1940 р. він зазначає, що у нього почав навчатися аспірант з арабістики О. Пріцак – виходець з карпатського племені бойків⁴. Для О. Пріцака А. Кримський в якійсь мірі замінив професорів Львівського університету, частина яких з приходом радянської влади виїхала до Польщі. Тому не формальне зарахування О. Пріцака до аспірантури у вересні 1940 р., а фактичне спілкування і безпосереднє перебування у полі інтелектуального впливу А. Кримського упродовж півроку, дало підстави О. Пріцакові написати у своєму автобіографічному нарисі, що він «...мав щастя перебувати в аспірантурі у Кримського в Києві (квітень-жовтень, 1940)...»⁵.

Диплом про завершення навчання вже у радянському Львівському державному університеті імені Івана Франка О. Пріцак отримав 30 липня 1940 р. по спеціальності «східні мови і літератури»⁶. Того ж самого 30 липня

¹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах. Книга 1. 1935–1947. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 186, 224.

² НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1074. Арк. 2–3.

³ Пріцак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження... С. 24.

⁴ НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1074. Арк. 4.

⁵ Пріцак Омелян. Мій шлях історика... С. 72.

⁶ НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1040. Арк. 97–98.

І. Крип'якевич, який був у відпустці поза межами Львова, пише листа до О. Прицака, повідомляючи, що він підготував йому клопотання до адміністративного відділу, бажає успіхів і сподівається, що О. Прицак буде «вдоволений співпрацею з Кримським»¹. Очевидно, мова йде про рекомендаційний лист для вступу О. Прицака до аспірантури у Києві. Вступні іспити з німецької мови та діалектичного матеріалізму О. Прицак склав у вересні 1940 р. Іспит зі спеціальності у А. Кримського складати не прийшлося, оскільки вчений зарахував з оцінкою «відмінно» О. Прицакові неформальний іспит у січні 1940 р. у Львові під час спільної прогулянки по місту².

Офіційне навчання О. Прицака у статусі аспіранта у А. Кримського тривало лише приблизно місяць, оскільки О. Прицак невдовзі був мобілізований до радянської армії. Тим не менше протягом цього короткого часу спілкування між аспірантом та науковим керівником було досить інтенсивним і плідним. Свідченням того є спогади О. Прицака про самого А. Кримського, його манеру розмовляти, вподобання, зокрема, знання і захоплення оперною музикою, про велику бібліотеку вченого у його київській квартирі по вул. Мало-Підвальной, 5³, колекції грамофонних платівок, поштових марок і конвертів, зокрема, періоду революції і визвольних змагань, про юнака – помічника А. Кримського з огляду на стан здоров'я вченого, про родину, коло знайомих та приятелів, серед яких були Людмила Старицька-Черняхівська (1868–1941), Оксана Стешенко (1875–1942), Ольга Косач-Кривенюк (1877–1945), Наталія Полонська-Василенко⁴. Та найголовніше було те, що А. Кримський познайомив свого учня з власною методикою наукового дослідження та аналізом східних джерел⁵. Зустрічі цього київського періоду з А. Кримським О. Прицак називає не інакше, як «наукові зустрічі»⁶.

Буквально через кілька тижнів після зарахування О. Прицака до аспірантури в листі до І. Крип'якевича від 10 жовтня 1940 р. директор Інституту історії України АН УРСР Сергій Белоусов (1897–1985) пише, що планувати тему О. Прицакові на наступний рік не потрібно, оскільки його можуть забрати до армії⁷. Ця невпевненість директора Інституту історії щодо мобілізації О. Прицака до війська була спричинена активними заходами А. Кримського залишити свого учня в аспірантурі⁸. Однак у звіті Львівського відділу

¹ Лист Івана Крип'якевича до Омеляна Прицака від 30 липня 1940 року *НаУКМА. Наукова бібліотека*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 718. Арк. 2.

² «Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України». Інтерв'ю Володимира Музики з Омеляном Прицаком *Східний світ*. К., 1993. № 1. С. 6.

³ Будинок не зберігся.

⁴ Прицак Омелян. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження... С. 26.

⁵ Прицак Омелян. Мій шлях історика... С. 72.

⁶ Там само.

⁷ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали... С. 249.

⁸ «Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України». Інтерв'ю Володимира Музики з Омеляном Прицаком... С. 6.

Інституту історії за 1940 рік вказано, що «26 жовтня молодший співробітник Прицак О. Й. покликаний до Червоної Армії і залишив Інститут»¹. Посвідчення, видане О. Прицакові військовою частиною № 2094 від 9 січня 1941 р., уточнює дату його мобілізації, а саме з 29 жовтня 1940 року він перебував «на действительной военной службе в кадрах Рабоче-Крестьянской Красной Армии в должности рядового бойца-красноармейца»². Очевидно і для А. Кримського, і для О. Прицака такий поворот подій був приголомшливим: вчений знову втрачав можливість працювати з освіченим і добре підготовленим в царині сходознавства молодим дослідником, мрії і прагнення якого навчатися у видатного сходознавця в свою чергу руйнувалися принаймні на певний час.

Наприкінці жовтня 1940 р. О. Прицак через Москву прибув до Башкирії, де служив в артилерійських військах в містах Стерлітамак, Уфа, а пізніше – в Міас Челябінської обл., Свердловську, Слобідському біля Кірова. Навесні 1941 року військовою частиною О. Прицака передислоковують до України і він служить у Білій Церкві. В архіві О. Прицака зберігаються декілька його листів цього періоду, зокрема до мами Емілії Прицак (1897–1971), до товариша по Львівському університету, тюрколога Євгена Завалинського (1911–1993), а також копії двох листів до А. Кримського. З великою радістю О. Прицак повідомляє про своє повернення до України та ще й поблизу Києва, сподіваючись налагодити навіть в умовах військової служби контакти з А. Кримським.

Попри щоденну військову підготовку, заняття з артилерійських дисциплін, математики, тригонометрії, а також відсутність сходознавчих підручників, О. Прицак пише А. Кримському про свій намір «максимально використати кожну секунду для своїх цілей»³. Він просить А. Кримського надіслати йому працю «Тюрки, їх мови та літератури» та яку-небудь з праць вченого з історії Сходу, східних літератур, а також підручники арабської, турецької і кримськотатарської мов. Спрагло до знань О. Прицака не бентежать відсутність умов і часу для навчання та заборону солдатів мати свої книги, очевидно, не пов'язані з військовою справою. Він запевняє А. Кримського, що має досвід ховати книги в казармі, де перебувало понад 250 осіб. В листі від 19 травня 1940 р. О. Прицак детально подає свій огляд і враження від щойно виданої у Москві «Антологии казахской литературы», яку закупила бібліотека військової частини. При цьому він ділиться з А. Кримським тими питаннями, що виникли у нього після прочитання «Антологии...», зокрема щодо генезису казахської нації та її державної історії, часу появи терміну «казах», зв'язку його з терміном «козак», генетичного зв'язку козаків з киргизами, узбеками, туркменами та іншими народами Середньої Азії, і просить вченого хоча б коротко пояснити ці питання⁴. Чи надіслав книги А. Крим-

¹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали... С. 260.

² НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1039. Арк. 3.

³ Там само. Спр. 1074. Арк. 8.

⁴ НаУКМА. Наукова бібліотека. Фонд № 10. Оп. 1. Спр. 1074. Арк. 10–11.

ський О. Пріцакові, чи відповідав на запитання свого учня, — ці питання залишаються відкритими, оскільки на сьогодні не знайдено жодних документів і свідчень. При цьому варто зазначити, що у ризькій газеті «Увбой» від 15 березня 1941 року вийшла стаття «Велика книга життя» про А. Кримського, в якій поряд з іншими аспірантами вченого згадується О. Пріцак, котрий саме в цей час перебував в армії. Автор статті писав її зі слів А. Кримського та збережений машинописний варіант статті містить рукописні правками самого вченого¹.

З моменту нападу Німеччини на Радянський Союз військова частина, в якій служив О. Пріцак, бере участь у воєнних діях біля міста Проскурава (нині: Хмельницький), де він, як і десятки тисяч радянських військових, у перші місяці війни потрапляє до німецького полону. Завдяки вільному володінню німецькою мовою О. Пріцакові вдається втекти з полону. Після нетривалих відвідин рідного Тернополя та Львова О. Пріцак вирушає до Києва на пошуки А. Кримського з надією далі у нього навчатися. У листі до Олександра Оглоблина І. Крип'якевич просить допомогти О. Пріцакові – аспірантові А. Кримського дістатися до Звенигородки (нині: Черкаської обл.), де вчений часто перебував у своїх рідних². Прибувши спочатку до Києва, О. Пріцак довідується від сестри вченого, Марії Кримської, про примусовий вивіз А. Кримського в середині липня 1941 р. зі Звенигородки співробітниками НКВС. Не знайшовши А. Кримського, О. Пріцак після кількомісячного перебування у Києві, співпраці тут із часописом «Українське Слово», у січні 1942 р. повертається до Львова. Майже в цей час, 25 січня 1942 р., А. Кримський, звинувачений в українському націоналізмі, помирає в Кустанайській тюрмі в Казахстані, виснажений переїздом з Києва через Харків до Середньої Азії, допитами НКВС та тюремними умовами³.

Саме О. Пріцакові судилося відіграти ключову роль у збереженні частини рукописів А. Кримського, його особистих документів та цінних книг з бібліотеки вченого. Сталося це знову ж таки завдяки допитливості й наполегливості О. Пріцака під час його розшуків А. Кримського у Києві восени-взимку 1941 року. Не знайшовши свого вчителя, О. Пріцак з'ясовує долю його неопублікованих досліджень, знаючи від А. Кримського про те, що майже всі 1930-і роки влада не друкувала його праці, які він все рівно продовжував писати. Завдяки рекомендації О. Оглоблина та М. Кримської О. Пріцак у грудні 1941 року зустрівся з Н. Полонською-Василенко, яка зберігала деякі матеріали А. Кримського і яка, знаючи про О. Пріцака від самого А. Кримського, наважилася у непевний воєнний час передати молодому досліднику рукописи, машинописи, особисті документи і фотографії

¹ НаУКМА. Наукова бібліотека. Фонд № 10. Оп. 1. Спр. 1786. Арк. 6.

² Винар Любомир. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–1943 років *Олександр Оглоблин. Студії в історії України. Статті та джерельні матеріали*. Нью-Йорк-К.-Торонто, 1995. С. 212–313.

³ Ільєнко Іван. Хватальна евакуація. За слідчою справою А. Кримського *Літературна Україна*. 1990, 25 жовтня. № 43 (4400). С. 6.

вченого¹. Про цей епізод згадувала й сама Н. Полонська-Василенко у статті, присвяченій А. Кримському². Серед збережених документів одним із найважливіших є рукопис монографії А. Кримського «Історія хозар» обсягом 112 аркушів. Попри драматичні воєнні і повоєнні роки у житті О. Прицака, часті зміни місця роботи і проживання, він зберіг матеріали свого вчителя, які від 2007 р. разом зі всією бібліотечною та архівною спадщиною О. Прицака зберігаються в Національному університеті «Києво-Могилянська академія»³.

З 1943 р. О. Прицак продовжив свої сходознавчі студії в Берлінському університеті, куди йому допоміг влаштуватися Ріхард Гартман (Richard Hartmann; 1881–1965) – професор цього ж університету, сходознавець, автор праць з арабістики та ісламознавства, який добре знав А. Кримського як вченого та особисто через листування. Захищаючи докторську дисертацію «Karachanidische Studien I–IV. Studien zur Geschichte der Verfassung der Türk-Völker Zentralasiens» в Геттінгенському університеті (Німеччина) у 1948 році, О. Прицак в доданій до дисертаційного тексту автобіографії, називаючи по-іменню всіх своїх учителів від університетських часів, окремим абзацом вказав про навчання в аспірантурі у 1940 р. під керівництвом А. Кримського в Інституті мовознавства АН УРСР зі спеціальності «ісламська філологія»⁴.

Подальша професійна кар'єра, творчі здобутки, коло наукових інтересів, різноманітні сфери науково-освітньої діяльності (дослідницька, науково-організаційна, викладацька), попри несприятливі обставини велика, наполеглива і кропітка праця та присвята науці О. Прицака, перегукуються з внеском А. Кримського в гуманітарну, зокрема, сходознавчу науку першої половини ХХ ст. О. Прицак став одним з найвидатніших тюркологів другої половини ХХ ст., зробивши значний внесок у дослідження історії та культури степових народів, цивілізацій та державних утворень Євразії. Він є також видатним українським вченим, котрий здійснив фундаментальні дослідження середньовічної історії України. Обидва науковці були поліглотиами, володіли великою кількістю європейських і східних мов. Як і А. Кримський, який тривалий час викладав у Лазаревському інституті східних мов у Москві та пізніше в Академії Наук України і Київському університеті, у О. Прицака протягом майже 60 років декілька поколінь студентів, аспірантів, докторантів різних країн світу навчалися в Геттінгенському, Кільському, Гамбурзькому, Вашингтонському (Сіетл), Гарвардському та Київському імені Тараса Шевченка університетах. В історію вітчизняної науки А. Кримський увійшов як один

¹ Прицак Омелян. Наталія Полонська-Василенко: жмут спогадів *Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії...* С. 5–6.

² Н. Д. [Полонська-Василенко Н.] Агатангел Кримський *Україна*. Париж, 1949. Збірник 2. С. 128.

³ Про зміст архівних матеріалів А. Кримського в колекції О. Прицака див.: Сидорчук Т. Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеляна Прицака *Український археологічний щорічник: нова серія* / Академія наук України. Археологічна комісія, Інститут української археології; [гол. ред. П.С. Сохань]. К., 2013. Вип. 18. С. 101–116.

⁴ НАУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 163.

з організаторів Академії Наук України у 1918 р., який створював та очолював ряд її важливих структурних наукових підрозділів, а також був редактором Записок Історично-філологічного відділу Української Академії наук. О. Прицак також був організатором і керівником низки міжнародних наукових інституцій в декількох країнах та в різних наукових галузях (Societas Uralo-Altaica, The Permanent International Altaistic Conference, Harvard Ukrainian Research Institute), а також засновником і редактором численних періодичних видань (Ural-Altäische Jahrbücher, Harvard Ukrainian Studies) та фахових видавничих серій (Slavo-Orientalia, Harvard Series in Ukrainian Studies, Harvard Library of Early Ukrainian Literature, Київська бібліотека давнього українського письменства). Врешті, повернувшись на початку 1990-х років до України, О. Прицак продовжив справу свого вчителя і відродив сходознавство в Україні, створив та очолив Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, поновив часопис «Східний світ».

Тема історії хозар, яку О. Прицак в інтерпретації А. Кримського вперше почув у січні 1940 р. у Львові при першій їхній зустрічі, стала наскрізною темою науково-дослідницького доробку О. Прицака, знайшовши висвітлення у численних статтях, книгах, доповідях на наукових форумах, лекційних курсах у університетах. Згадуючи навчання у А. Кримського, О. Прицак у 1991 р. писав: «Наші наукові зустрічі заторкалися головно історії Хозарського каганату, який Кримський слушно уважав прямим попередником Київської держави. З того часу ще на сьогоднішній день (зокрема в останні роки) я багато часу присвячував і присвячую історії Хозар, і в такий спосіб віддаю данину своєму учителю – який мене ввів у ту дуже цікаву царину історії України»¹.

Отже, не дивлячись на короткотривалі, спочатку спорадичні зустрічі О. Прицака з А. Кримським під час візитів останнього до Львова взимку-навесні 1940 р., лише одномісячне навчання О. Прицака як аспіранта А. Кримського у Києві у вересні-жовтні 1940 р., значення А. Кримського в становленні О. Прицака як науковця, у формуванні його як одного з провідних сходознавців у світовій науці другої половини ХХ століття, важко переоцінити. Попри короткочасне безпосереднє спілкування Вчителя й Учня інтелектуальний вплив А. Кримського позначився на всій багатогранній науковій, науково-організаційній та викладацькій діяльності О. Прицака. Вчитель А. Кримський та його учень О. Прицак, дві неординарні особистості у світовій і вітчизняній науці, належачи до різних поколінь, формуючись і працюючи у різних історичних, політичних й ідеологічних умовах, попри непрості життєві обставини, виявили схожі особистісні якості – системність, послідовність, цілеспрямованість і вірність своєму покликанню – науці.

¹ Прицак Омелян. Мій шлях історика... С. 72.